IJETIR
ISSN (Online) 2583-0554
Impact Factor: 5.731
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)
Volume 3, Issue 11, November 2023

શ્રીમદ ભાગવતપુરાણમાં નિરૂપિત કામ પુરુષાર્થ

જોષી રાકેશકુમાર. એન.
આર્ટસ કોમ. કોલેજ હિંમત નગર.
સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રીમદ ભાગવતપુરાણમાં ધર્મ અને અર્થ પુરુષાર્થની જેમ માનવ જીવન માટે જરૂરી ત્રીજા પુરુષાર્થ કામનું પણ વ્યાપકપણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કામને સૃષ્ટિની રચનાનું કારણ માનવામાં આવે છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં કામની ઉત્પત્તિ ભગવાનના હૃદયમાંથી હોવાનું માનવામાં આવે છે.[૧] સામાન્ય રીતે મનુષ્યની ઈચ્છાઓની કોઈ મર્યાદા હોતી નથી પરંતુ સગવડતા માટે તેને આ બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે - ઈહલૌકિક અને પરલૌકિક. ઈચ્છાઓ પર નજર કરીએ તો ખબર પડે છે કે આપણી કેટલીક ઈચ્છાઓ સ્થૂળ રીતે આશ્રિત છે અને કેટલીક સૂક્ષ્મ છે. તેને જ ઈહલૌકિક અને પરલૌકિક નામો દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવી છે. ઈહલૌકિકમાં ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓ, ઉત્કર્ષ અને સિદ્ધિઓ અને પ્રગતિ તથા ઉત્થાનનો સમાવેશ થાય છે તેમજ પરલૌકિક કામમાં મોક્ષ અને ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર માટેની સૂક્ષ્મ ઉદ્દભાવનાઓ ઈચ્છાઓનો સમાવેશ થાય છે. આમ શ્રીમદ ભાગવતપુરાણમાં વર્ણવેલ કામને બે સ્વરૂપે રાખી શકાય છે - ઈહલૌકિક કામ અને પરલૌકિક કામ.

ક. ઈહલૌકિક કામ :

માણસની તમામ સાંસારિક ઈચ્છાઓ, પછી તે પુત્ર પ્રાપ્તિ, ધન, કીર્તિ, સન્માન, સ્ત્રી કે અન્ય કોઈ સાંસારિક વસ્તુની હોય તે તમામ ઈહલૌકિક કામ અંતર્ગત પૂર્ણ થાય છે. ઈહલૌકિક કામ હેઠળ મનુષ્યની તમામ ઇચ્છાઓ મુખ્યત્વે ત્રણ રૂપમાં છે - પુત્રેષણા એટલે કે પુત્ર પ્રાપ્તિ, વિત્તેષણા એટલે ધન-ધન્ય વગેરે અને લોકેષણા એટલે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવી.

જ્યારે કોઈ પુરુષ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છોડીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વરૂપની એક જગ્યાએ સંગ કરીને પતિ-પત્ની બંને તેમની પૂર્ણતાનો અનુભવ કરે છે.

IJETIR
ISSN (Online) 2583-0554
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)
Impact Factor: 5.731
Volume 3, Issue 11, November 2023

તે પૂર્ણતાની સ્થિતિમાં સૌ પ્રથમ તેઓ કુદરતી રીતે પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે. ચાણક્યએ પુત્ર મેળવવા માટે જ સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિને માની છે. पुत्रार्था हि स्त्रियः।[२] જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સંતાન પ્રાપ્તિમાં થોડો વિલંબ થાય તો તે ચિંતાનો વિષય બની જાય છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે દેવહુતિએ તેમના પતિ કર્દમજીની લાંબા સમય સુધી સેવા કરી હતી. તેમની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને કર્દમજીએ દેવહુતિને દિવ્ય ભોગ આપીને તેનો ભોગ કરવા કહ્યું. પરંતુ દેવહુતિએ તેમને પુત્ર મેળવવા માટે ગર્ભ ધારણ કરવા વિનંતી કરી કારણ કે એક પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે સંતાન પ્રાપ્તિ એ એક મહાન લાભ છે. પુત્ર પ્રાપ્તિથી માણસની ખુશી કે આનંદની કોઈ સીમા રહેતી નથી. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે વિવિધ ઉપવાસ, તપ, યજ્ઞ-યાગ, દાન-પૂજા વગેરે શરૂ કરવામાં આવે છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં વર્ણન છે કે દિતિએ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે કશ્યપ ઋષિના કહેવા પ્રમાણે પુંસવન વ્રત સ્વીકાર્યું અને વ્રત રાખ્યા બાદ તેણીએ અજાણતા નિયમોનું પાલન કરવાનું શરૂ કર્યું. તેવી જ રીતે આગ્નિધ્રના પુત્ર નાભિને કોઈ સંતાન ન હતું તેથી તેણે પુત્રની ઈચ્છા સાથે એકાગ્રતાથી પોતાની પત્ની મેરુદેવી સાથે ભગવાન યજ્ઞપુરુષનો યજ્ઞ કર્યો. પુત્ર પ્રાપ્તિની ઈચ્છા એવી ઈચ્છા છે, જેના માટે માણસ સાચા-ખોટાની પણ પરવા કરતો નથી. દક્ષની પુત્રી દિતિએ પુત્રની ઈચ્છા સાથે યોગ્ય સમય ન હોવા છતાં કશ્યપજી સાથે સમાગમ માટે પ્રાર્થના કરી.

दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिम् ।
अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयार्दिता ॥[3]

એ જ રીતે શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં અન્ય એક જગ્યાએ ઉલ્લેખ છે કે અભિમાનથી ભરેલા ચંદ્રએ બૃહસ્પતિની પત્ની તારાનું અપહરણ કર્યું હતું. ભયંકર યુદ્ધ પછી દેવગુરુ બૃહસ્પતિને જ્યારે પોતાની પત્ની તારા મળી ત્યારે તે ગર્ભવતી હતી. તો બૃહસ્પતિએ કહ્યું- "હે દુષ્ટ બુદ્ધિ, તું તરત જ મારા વિસ્તારમાં બીજા કોઈએ સ્થાપિત કરેલ આ ગર્ભનો ત્યાગ કરી દે. હું તને એ કારણે બાળીને રાખ નહીં કરું. કારણ કે મને તારામાંથી સંતાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા છે." વાસ્તવમાં પુત્ર થવાથી મનુષ્ય પોતાના જીવનને ધન્ય અને સાર્થક માને છે. પુત્રના અભાવમાં સંપત્તિ અને જાહેર માન-સન્માન બધું જ નીરસ લાગે છે. પુત્રનો સ્પર્શ એ પરમ સુખનું કારણ છે. न पुत्रसंस्पर्शात् परं सुखम् ।[४] જો પરિવારમાં એક પણ ગુણવાન પુત્ર હોય તો પતિ-પત્ની પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગ સુખનો

અનુભવ કરે છે. કારણ કે બાળકો વિના સ્વર્ગીય સુખ દુર્લભ છે. તેથી પુત્રની ઈચ્છા તમામ ઈચ્છાઓમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

દુનિયાની બીજી મુખ્ય ઈચ્છા ધનપ્રાપ્તિ છે. કારણ કે પૈસા વિના જીવન જીવવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. સુંદર ઘર, પ્રસાધનના સાધનો, સારું ખાવાનું કે પીણું, મૂલ્યવાન રેશમ કે અન્ય સુંદર વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો, વાહન, દૂધ અને દહીં માટે ગાયો અને ભેંસો, યજ્ઞયાગાદીના શુભકાર્યો, સંસ્કાર કર્મ, વેપાર કર્મ, ઉત્તમ વિદ્યા અને કળાનો સંગ્રહ જેવા મનુષ્યોના ઉપયોગી સાધનો એ બધું જ પૈસામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. દુનિયામાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે પૈસાથી મેળવી ન શકાય. તેથી બુદ્ધિમાન માણસનું કર્તવ્ય છે કે તે ખંતપૂર્વક ધનનો સંગ્રહ કરે.

नहि तद्विद्यते किञ्चिद् यदर्थेन न सिध्यति ।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥[5]

વાસ્તવમાં વિશ્વની તમામ માનવ પ્રવૃત્તિઓ પૈસા માટે જ છે. વેદોમાં પણ અન્ય શ્રીમંત માણસોમાં એક મહાન ધનવાન બનવાની અને અન્ય ધનવાન લોકોને સંપત્તિથી સમૃદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. मूर्धाऽहं रयीणां मूर्धा समानानां भूयासम् ।[6] ધનની લાલસા એવી તૃષ્ણા છે કે જેના માટે મનુષ્ય પોતાનું પાલન-પોષણ કરનારી તેની માતાને પણ મારતા અચકાતો નથી. ધનનો એવો મહિમા છે કે જેની પાસે ધન છે તે બધાને સ્વીકાર્ય બની જાય છે. अर्थवान् सर्वलोकस्य बहुमतः ।[7] પરંતુ જે માણસ પૈસા વગરનો હોય છે તેની પોતાની પત્ની પણ તેનું અપમાન કરવા લાગે છે. તેથી વ્યક્તિએ પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે રોજ ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ અને ધર્મપૂર્વક ધન કમાવવું જોઈએ. ધનના મહત્વને કારણે ચાણક્યએ ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા વ્યસનમાં ન ગણી. તમામ પ્રકારના પ્રયત્નો દ્વારા સંપત્તિ ભેગી કરવાનું કહ્યું છે. सर्वाश्च सम्पदः सर्वोपायेन परिग्रहेत् ।[8] આ રીતે ધનની ઉપયોગિતાને કારણે પુત્ર પછી મનુષ્યની બીજી ઈચ્છા ધન પ્રાપ્તિની હોય છે.

માણસની ત્રીજી મુખ્ય ઈચ્છા છે લોકેષણા એટલે કે જાહેર સન્માન. તમામ ઈચ્છાઓ વચ્ચે જાહેર માન-સન્માનની ઈચ્છા વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. સારી રહેણીકરણી અને ખાનપાન, સમાજ અને પરિસંવાદનું આયોજન, વિશેષ પ્રસંગોમાં વધુ શક્તિ પ્રદર્શન, સંસ્કાર કે યજ્ઞો પર વધુ ખર્ચ, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, વાપીઓ, કુવાઓ અને તળાવોનું નિર્માણ, જાહેર સંસ્થાઓને મોટી

માત્રામાં દાન, તીર્થસ્થાનો પર સંતો-મહાત્માઓ અને ગરીબ અનાથોને ધનનું વિતરણ વગેરે જાહેર માનસન્માનના હેતુ માટે કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં ઘણીવાર એવું જોવા મળે છે કે માણસના મનમાં એવી ઈચ્છા હોય છે કે દરેક વ્યક્તિ તેને માન આપે અને તેની પ્રશંસા કરે. પરંતુ જ્યારે કોઈના માન-સન્માનને ઠેસ પહોંચે છે ત્યારે તે વ્યક્તિ ગુસ્સે થઈ જાય છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં જણાવ્યા મુજબ જ્યારે દક્ષનો પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં પ્રવેશ થયો ત્યારે ત્યાં એકઠા થયેલા મહાન ઋષિમુનિઓ, અગ્નિ અને દેવતાઓ દક્ષ સભામાં પ્રવેશતાની સાથે જ પોતપોતાના આસન પરથી ઊભા થઈ ગયા અને દક્ષનો ખૂબ જ આદર કર્યો. પરંતુ ત્યાં મહાદેવજી પાસેથી અભ્યુત્થાનના રૂપમાં માન ન મળતાં દક્ષ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયો. તેણે ગુસ્સામાં શાંતિથી બેઠેલા મહાદેવને શ્રાપ આપ્યો કે આ મહાદેવ દેવતાઓમાં સૌથી અધમ છે. હવેથી તેને ઈન્દ્ર-ઉપેન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ સાથે યજ્ઞનો ભાગ ન મળે.

अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः।
सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥[૯]

એ જ રીતે અન્ય એક જગ્યાએ એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે એક વખત જ્યારે દેવતાઓના પરમ ગુરુ બૃહસ્પતિજી ઈન્દ્રની સભામાં ગયા ત્યારે ઈન્દ્ર તેમના સન્માનમાં આસન પરથી ઊભા પણ ન થયા કે તેમને આસન આપીને ગુરુનું સન્માન પણ ન કર્યું. તેથી ઇન્દ્ર તરફથી આદર-સત્કાર ન મળવાને કારણે ગુરુ બૃહસ્પતિએ દેવતાઓનો ત્યાગ કર્યો.

આમ જાહેર માન-સન્માનની ભાવના દરેક માનવીના હૃદયમાં સદાકાળ રહે છે, કારણ કે આ દુનિયામાં યશ-કિર્તિનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં રાજા બલિએ શુક્રાચાર્યજીને સમજાવતાં કહ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં મહાન રાજાઓએ આ પૃથ્વીને ભોગવી છે. તેનો સામનો કરવા માટે પૃથ્વી પર કોઈ ન હતું. તેમનો લોક-પરલોકમાંથી નાશ થઈ ગયો પરંતુ તેમની કીર્તિ હજી પણ પૃથ્વી પર છે તેવી જ છે. આ રીતે ક્યારેય યશ-કીર્તિનો નાશ થતો ન હોવાથી માન-સન્માન મેળવવા માટે માણસ અનેકવિધ કાર્યો કરે છે. તેથી જ જાહેર માન-સન્માનને મનુષ્યની ત્રીજી મુખ્ય ઈચ્છા માનવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત લૌકિક કામમાં વાસનાનો પણ સમાવેશ થયો છે. કામસૂત્રના સ્થાપક વાત્સ્યાયન વગેરે મહર્ષિઓના અનુયાયીઓ લોકોના માત્ર સ્ત્રી-પુરુષ વિશેના જાતીય સુખોને કામ

અને તેની ઈચ્છા રાખનારને કામી કહે છે. આથી તે કામ અને કામી શબ્દ આ અર્થમાં વધારે પ્રચલિત બન્યો છે. આજે પણ લોકો અન્ય વિષયોની તુલનામાં કામના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને તેના તરફ વધુને વધુ આકર્ષાય છે. વાસનામય કામમાં અનેક ખામીઓ હોવા છતાં તે માણસને સૌથી વધુ પ્રિય છે. કામનું આ સ્વરૂપ ખૂબ જ શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપમાં કામ એક એવી વ્યાપક લાગણી છે કે જેનાથી સર્વ જીવો પ્રભાવિત થયા વિના રહી શકતા નથી. માત્ર મનુષ્યો જ નહીં પણ તે દેવતાઓ અને ઋષિઓના હૃદયમાં પણ સહજ રૂપથી હાજર રહે છે. આ સ્વરૂપમાં કામ માત્ર માણસને જ નહીં પણ દેવતાઓને પણ વિચલિત કરે છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે એક વખત બ્રહ્માજી પણ તેમની પુત્રી સરસ્વતીને જોઈને તેમના લાવણ્ય સ્વરૂપથી મોહિત થઈ ગયા અને સરસ્વતીના પાછળ હરણના રૂપમાં દોડ્યા પછી પણ તેઓ (બ્રહ્માજી) બેશરમપણે તેની પાછળ દોડવા લાગ્યા.

प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्टवा तद्रूपधर्षितः।

रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हृतत्रपः ॥[१०]

એ જ રીતે બીજી જગ્યાએ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન શંકર પણ ભગવાન વિષ્ણુના મોહિની સ્વરૂપને જોઈને તે એટલા વ્યાકુળ થઈ ગયા કે તેણે પોતાની જાતને પણ સંભાળી ન શક્યા. મોહિનીએ શંકરજીને પણ વિવેકહીન કરી દીધા. તેઓ તેના હાવભાવથી મોહિત થઈ ગયા અને ભવાની સામે તેમની શરમ છોડીને મોહિની તરફ ચાલ્યા. આ રીતે દેવતાઓ માટે પણ કામના વેગને સહન કરવો મુશ્કેલ કાર્ય છે. આ જ કારણ છે કે નારી સ્વરૂપની માયાને ખૂબ જ શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે. કારણ કે તે પોતાની ભ્રમરોના વિલાસ માત્રથી શક્તિશાળી, પરાક્રમી યોદ્ધાઓને પણ પગમાં કચડી નાખે છે એટલે કે તેમને મોહિત કરી દે છે. ઋષિપ્રવર નારાયણ સિવાય એવો કોઈ પુરુષ નથી જેની બુદ્ધિ નારી સ્વરૂપની માયાથી મોહિત ન થઈ હોય. હકીકતમાં સ્ત્રી પ્રત્યે વધુ પડતી આસક્તિને કારણે પુરુષ અધોગતિને પામે છે. તેથી જ સમજદાર પુરુષે ક્યારેય કોઈ સ્ત્રીને ભોગવિલાસ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ નહીં કારણ કે તે તેની જીવતું મૃત્યુ છે. પણ જો તે સ્વીકારે છે તો તે હાથીઓથી હાથીઓની જેમ અન્ય બળવાન માણસો દ્વારા મરાઈ જશે.

नाधिगच्छेत् स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः।

बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥[११]

જ્યારે કામેચ્છાથી પુરૂષો સ્ત્રીઓ સાથે મળે છે ત્યારે તે સંયોગની સ્થિતિમાં આનંદને કારણે સમયનું કોઈ જ્ઞાન નથી રહેતું. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં કહેવાયું છે કે કામકેલિ નિરત કર્દમ ઋષિ અને દેવહુતિને કામનો આનંદ માણતાં એક ક્ષણની જેમ સો વર્ષ વિતી ગયા. તેવી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધને પણ બાણાસુરની પુત્રી ઉષા સાથે તેના અંતઃપુરમાં સાથે રહી ઘણો સમય વિતાવ્યા પછી પણ સમય વિશે કંઈપણ ખબર ન હતી. પરંતુ માણસને તેના પ્રિયજનના મિલનથી જેટલું સુખ મળે છે તેટલું જ વધુ દુઃખ તેના જુદા થવાથી થાય છે. કામના આ તબક્કામાં માણસ ભારે પીડા અનુભવે છે. તે ઉન્માદિત દર્દીની જેમ ખાવા-પીવા, શૃંગાર વગેરેનો ત્યાગ કરે છે. શ્રીમદ ભાગવત પુરાણમાં એક સંદર્ભ છે કે જ્યારે રાજા પુરુરવાને ઉર્વશી છોડીને ચાલી ગઈ ત્યારે તેમની પ્રિય ઉર્વશીને તેમના શયનગૃહમાં ન જોઈ તો પુરુરવા દુઃખથી ભરેલા ઉન્માદની જેમ પૃથ્વી પર આમતેમ ભટકવા લાગ્યા.

ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन्विमना इव।

तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥[१२]

તેઓ ઉર્વશીના અલગ થવાથી એટલા વ્યથિત થઈ ગયા હતા કે તે પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થઈ ગયા. હકીકતમાં તો સ્ત્રીનો વિયોગ શિવ જેવા મહાન યોગીનું મન પણ બેચેન કરી નાખે છે. બ્રહ્માંડપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે પોતાની વાસનાથી સંતુષ્ટ થયેલા શિવે ભૂતકાળમાં પૂર્વમાં જોયેલી ગિરિસુતાને વારંવાર યાદ કરવા લાગ્યા. ખૂબ જ ક્રોધિત શિવની પ્રજ્વલિત સંવેદનાને ચંદ્ર રેખા કે ગંગાનું શીતળ જળ દૂર કરી શક્યું નહીં.

अनंगबाण दहनैस्तप्यमानस्य श्रीलनः।

न चन्द्ररेखा नो गंगा देहतापच्छिदेऽभवत् ॥[१३]

આમ કામના આ સ્વરૂપમાં દેવતાઓને પણ ભોગવવું પડે છે. આ વાત નોંધનીય છે કે જ્યારે સ્ત્રીનો સંગ અને સ્ત્રી પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે જે દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એ નથી કે પુરુષે હંમેશા સ્ત્રીથી દૂર રહેવું જોઈએ. અહીં એનો અર્થ એ છે કે સ્ત્રીને માત્ર જાતિય સુખનું સાધન ન ગણી તેની સાથે ગૃહસ્થીમાં જોડાઈને ત્રિવર્ગ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેથી જ શ્રીમદ ભાગવતપુરાણમાં સ્ત્રીને માત્ર જાતીય આનંદની વસ્તુ ન ગણીને તેને ત્રિવિધ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માનીને તેને પુરુષનો અર્ધભાગ માનવામાં આવ્યો છે.

Copyright to IJETIR

IJETIR
ISSN (Online) 2583-0554
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)
Impact Factor: 5.731
Volume 3, Issue 11, November 2023

પોતાના ઘરનું ભારણ સ્ત્રી પર નાખીને પુરુષ શાંતિથી ફરે છે. જો કે પુરુષનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક છે, છતાં યથાશક્તિ પુરુષે પોતાની ઇન્દ્રિયોઓને કાબૂમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તથા એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે શાસ્ત્રો દ્વારા પત્ની સાથે સંભોગ કરવાનો જે આદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર જાતિય આનંદ માટે નથી પરંતુ સંતાન પેદા કરવા માટે ધાર્મિક પરંપરાના રક્ષણ માટે છે.

ખ. પરલૌકિક કામ :

પરલૌકિક કામમાં એ કામો આવે છે કે જેમાં મનુષ્ય ઈહલૌકિક કામ અર્થાત સાંસારિક વિષયભોગ, સ્ત્રી, સ્વર્ગ વગેરેની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને તે શાશ્વત આનંદમય ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. જ્યારે સાંસારિક વસ્તુઓ પ્રત્યેની આસક્તિ શમી જાય છે, જ્યારે વિષય વાસનાઓ નબળી પડી જાય છે ત્યારે સદભાગ્યે કોઈ નિમિત્ત દ્વારા એટલે કે કોઈ સદગુરુ, સત્સંગ, સત્કથા અથવા ધાર્મિક સ્તુતિના પ્રભાવ હેઠળ મન આકર્ષિત થાય છે અને ભગવાનને મેળવવાની ઈચ્છા પ્રબળ બને છે અને પછી ક્રમશઃ એ જ વિષયનું મનન અને ચિંતન થવા લાગે છે. આવી અવસ્થામાં કામનો વિષય એકમાત્ર પરમપુરુષ ભગવાન જ બની જાય છે. ભગવાન અનુરાગ પણ કામ છે. આ કામ મનમાંથી વિષયવાસના રૂપી કામને દૂર કરી શકે છે. આ પરલૌકિક કામ તથા ઈશ્વર સંબંધી કામની સામે ઈહલૌકિક અર્થાત સાંસારિક સુખો એવા તુચ્છ છે કે જેમ સમુદ્રની સામે ઘાસ પર પાણીનું બિંદુ લટકતું હોય છે. ઈહલૌકિક વસ્તુઓમાંથી મળતું સુખ નશ્વર તો છે જ પરંતુ તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ વધુ ભૌતિક સુખોની ઈચ્છા માણસમાં રહે જ છે. આ નશ્વર દેહની ક્ષણભંગુરતા જાણવાવાળો મનુષ્ય પણ આ વિષયોથી અળગા થતો નથી. શ્રીમદ ભાગવતપુરાણમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિષયભોગની વાતો માત્ર સાંભળવી સારી છે, વાસ્તવમાં તે મૃગજળના પાણીની જેમ બિલકુલ અસત્ય છે અને આ શરીર પણ જેનાથી તે આનંદ માણવામાં આવે છે તે પણ અસંખ્ય રોગોનું ઉદ્દભવસ્થાન છે. ક્યાં આ અસત્ય વિષયભોગો અને ક્યાં આ રોગયુક્ત શરીર. આ બંનેની ક્ષણભંગુરતા અને અશ્લીલતા જાણીને પણ મનુષ્ય તેનો મોહ નથી છોડતો. તે વિષયભોગોના નાના નાના મધુબિંદુઓની જેમ પોતાની ઈચ્છાની આગ ઓલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વાસ્તવમાં જ્યાં વ્યક્તિ પરમાત્માના વિષયનીની ઈચ્છાથી પરમ ધામ અથવા દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ કરે છે ત્યાં સાંસારિક ઈચ્છાઓને લીધે તેને નરકમાં જવું પડે છે. તેથી જ શ્રીમદ

ભાગવત પુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકો જાણતા નથી કે તેમનું સાચું કલ્યાણ શામાં છે, તેથી જ તેઓ ક્ષુલ્લક ક્ષણિક સુખોને ખાતર વિવિધ પ્રકારના ભોગવિલાસો અને ઈચ્છાઓમાં ફસાઈ જાય છે અને નિરંતર વિષયભોગો માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. તે મૂર્ખ લોકો એવું બિલકુલ વિચારતા નથી કે આના કારણે તેને નરક વગેરે જેવા શાશ્વત દુઃખ મળશે.

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान् समीहेत निकामकामः।

अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोः अनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥[१४]

સાંસારિક બાબતોના દોષો જાણીને પ્રહલાદે ભગવાન પાસે સાંસારિક સુખો માગ્યા નહીં પરંતુ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું વરદાન માગ્યું હતું. પ્રહલાદને ભગવાને વરદાન માંગવા કહ્યું ત્યારે પ્રહલાદે ભગવાનને કહ્યું કે, હે દાન અપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રભુ, જો તમે મને ઈચ્છિત વરદાન આપવા માંગો છો તો હું તમારી પાસે એ જ વરદાન માંગીશ કે મારા હૃદયમાં ઈચ્છાઓનો અંકુર ફૂટવો જોઈએ નહીં, કારણ કે ઈચ્છાઓનો અંકુર ફૂટતાની સાથે જ ઈન્દ્રિયો, મન, જીવન, શરીર, ધર્મ, ધીરજ, બુદ્ધિ, શરમ, શ્રી, તેજ, સ્મૃતિ અને સત્ય બધું જ નાશ પામે છે. પરંતુ ભગવદ-અનુગ્રહ સ્વરૂપે પરિણમેલો કામ માનવ-સમાજનું કલ્યાણ કરતાં મનુષ્યને તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત કરે છે. એટલા માટે બ્રહ્માજીએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે, હે ભગવાન ! રાગ, દ્વેષ જેવા દુર્ગુણો ત્યાં સુધી ચોરોની જેમ મનુષ્યનું બધુ હરી લે છે, ઘર અને તેના સ્વજનો મનુષ્યને ત્યાં સુધી જેલની જેમ બાંધીને રાખે છે અને આસક્તિ પગની બેડીની જેમ ત્યાં સુધી આત્માને પકડી રાખે છે જ્યાં સુધી આત્મા તમારો ન થાય એટલે કે તે તમારી સાથે આસક્ત ન થાય.

तावद् रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम्।

तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥[१५]

પરમાત્મા પર આસક્ત થવા પર ઈહલૌકિક કામ શેકેલા અન્ન જેવું થઈ જાય છે. તેના દ્વારા આત્મા બંધાઈ શકતો નથી તેના બદલે તે મોક્ષનું કારણ બને છે. ભગવાન કૃષ્ણે પોતે કહ્યું છે કે જેમણે પોતાનું મન અને જીવન મને સોંપી દીધું છે તેમની ઈચ્છાઓ તેમને સાંસારિક સુખો તરફ લઈ જવા માટે સક્ષમ નથી રહેતી, જેવી રીતે શેકેલા અથવા ઉકાળેલા બીજ ફરીથી અંકુરિત થવા માટે સક્ષમ નથી રહેતા. એટલા માટે જ્ઞાની પુરુષે ઈન્દ્રિયોની ઈચ્છાપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત વૃત્તિને આત્મા તરફ ફેરવીને પોતાના હૃદયમાંથી સ્ફુરિત થયેલ કામને પરમાત્મા સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન

કરવો જોઈએ. આ વાતનો ખુલાસો કરતાં દેવર્ષિ નારદે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે કામની ઈજાને કારણે ઘાયલ મન અહીં-તહીં ભટકતું હોય, જ્યાં જ્યાં જાય કોઈ વિદ્વાન માણસે તેને ત્યાંથી પાછું લાવીને ધીમે ધીમે હૃદયમાં રોકવું જોઈએ.

यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत्।
ततस्तत उपाहृत्य हृदि रून्ध्याच्छनैर्बुधः ॥[१६]

જ્યારે મન પર નિયંત્રણ થાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે પ્રભુ પ્રત્યેની આસક્તિ થવા લાગે છે. પણ મનને કાબૂમાં રાખવું એ બહુ કઠિન કાર્ય છે, જેના કારણે ભગવાનની ભક્તિમાં પરિણમેલો કામ તે બહુ દુર્લભ બની જાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈના મનમાં ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે મનુષ્યના હૃદયમાં અનાદિ કાળથી જામી ગયેલી વાસનાની મલિનતાને એટલે કે અનંત દુષણોને જડમૂળથી ઉખાડી ફેંકી દે છે. તેથી જ શ્રીમદ ભાગવતમાં કહેવાયું છે કે જ્યારે ભગવાનમાં આસક્તિ એટલે કે પ્રભુને પામવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે હૃદયમાં રહેલા વાસનાયુક્ત મલિનતાને સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ કરી દે છે જે અન્ય કોઈ માધ્યમથી નાશ થઈ શકતી નથી.

પરમાત્મા વિષયક કામથી જ કુબ્જાએ, બ્રાહ્મણ પત્નીઓએ અને વ્રજની ગોપાંગનાઓએ તે પરમ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી છે, જેને મહાન ઋષિઓ, મુનિઓ, યોગીઓ વગેરે ધ્યાન, તપ, યોગ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. કુબ્જાએ ભગવાનને માત્ર અંગરાગ અર્પણ કર્યું હતું. આ રીતે તેણે તે સર્વશક્તિમાન ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા, જે કૈવલ્ય મોક્ષના સ્વામી છે અને જેની પ્રાપ્તિ ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. કુબ્જાએ સાંસારિક વૈભવને બદલે પ્રભુના સંગ માટે પ્રાર્થના કરી હતી. તેવી જ રીતે વ્રજની ગોપીઓના મનમાં પણ શ્રી કૃષ્ણને મળવાની જ ઈચ્છા હતી. તે શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંપૂર્ણ રીતે આસક્ત હતી. ગોપીઓ એવું ઇચ્છતી હતી કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ સંપૂર્ણ સમર્પણ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે એવી રીતે ભળી જવું કે તેમનું હૃદય, મન, પ્રાણ અને આત્મા સમગ્ર ફક્ત કૃષ્ણમય બની જાય. ગોપીઓના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથેના મિલનની ઈચ્છા હંમેશા રહેતી હતી અને તેઓએ ભગવાન સાથેના મિલન માટે તેમના તમામ સાંસારિક સંબંધોનો ત્યાગ કર્યો હતો. ગોપીઓની પરમાત્મા પ્રત્યેની આ આસક્તિ અલૌકિકતા, દિવ્યતા અને કૃપાથી ભરેલી છે. જો કે કેટલાક લોકો આ દિવ્ય લીલાનું રહસ્ય સમજી શકતા નથી અને વિવિધ પ્રકારની આશંકા વ્યક્ત કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની મધુર લીલાઓમાં કામ, આલિંગન, ચુંબન વગેરે વાંચ્યા પછી કેટલાક લોકો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓને

પ્રાકૃત નાયકો અને નાયિકાઓ માને છે. પરંતુ આ ક્યારેય યોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાનનો અવતાર આદર્શને સ્થાપિત કરવા માટે છે, નહીં કે દુષ્કર્મોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે શ્રેષ્ઠ માણસ જે આચરણ કરે છે, અન્ય પુરુષો પણ તે જ રીતે વર્તે છે. શ્રેષ્ઠ માણસ જે દાખલો બેસાડે છે અથવા જે ધર્મના નિયમ, પુરાવાને સ્વીકારે છે, લોકો તેને જ અનુસરવા લાગે છે. એટલા માટે આદર્શ સ્થાપક ભગવાનનું કોઈ કાર્ય લોકઆદર્શની વિરુદ્ધ શક્ય નથી. સાથે જ જે ભગવાન છે તેમાં પ્રકૃતિનો આરોપ પણ પાયાવિહોણો છે. અહીં જે કામ થાય છે તે અપ્રાકૃત છે. આ સૂર્ય સમો શુદ્ધ પ્રેમ છે. કામવાસના તો અંધકાર છે. ગોપીઓ અને કૃષ્ણના પરસ્પર આલિંગન અને ચુંબન પણ પ્રેમનો પ્રકાશ છે, કોઈ કામના નથી. મૈથુન સ્વભોગ છે, ગોપીઓનો પ્રેમ આનંદમય છે. તેથી ગોપીઓનો કામ તેના તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રેમ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જ્યાં રતિ, રમણ વગેરે શબ્દો દેખાય છે, ત્યાં કોઈની પણ નિંદા કર્યા વિના બીજા અર્થો લેવા જોઈએ. વાસ્તવમાં રતિ, રમણ વગેરે શબ્દોનો અર્થ માત્ર આત્મનિષ્ઠ પ્રેમ અને શુદ્ધ રમત છે. ઉપરોક્ત તમામ શબ્દો 'રમુ' 'ક્રિડાયામ્' ધાતુથી બનેલા છે. ઉપરોક્ત તમામ શબ્દોનું મૂળ એક જ છે. માત્ર અનુરૂપ પ્રત્યયોના તફાવતથી વિવિધ સ્વરૂપો રચાય છે. 'रम्' ધાતુથી 'क्तिन्' પ્રત્યય લગાવાથી 'रति' શબ્દ બને છે, એવી રીતે 'यु' લગાવવાથી 'રમણ' બને છે. તથા 'धज्' પ્રત્યયના પ્રયોગથી 'રામ' શબ્દ બને છે,[૧૭] આવી સ્થિતિમાં જો રતિ અને રમણ શબ્દોનો અર્થ વિષયઆનંદ અથવા વ્યભિચાર થાય તો રામનો અર્થ વ્યભિચાર કરવો એવો થશે. જ્યારે વાસ્તવિક નિર્વચન છે, 'यस्मिन् रमन्ते मुनयो' અર્થાત્ જેમાં ઋષિ-મુનિઓ રમણ એટલે કે આત્માના આનંદનો અનુભવ કરતા હોય. શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતામાં ભક્તોને હંમેશા વાસુદેવમાં રમણ કરતા બતાવવામાં આવ્યા છે. અને તે રમણનું ફળ જ્ઞાન સ્વરૂપ તત્વની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવે છે. તેથી એવું માની શકાય કે ભગવાનમાં ભક્તનું રમણ એ ક્યારેય ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય નથી. આ સૌથી પવિત્ર મનની અભિવ્યક્તિ છે. ગોપીઓ સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જે રમણ થયું છે એ કેવળ દિવ્ય પરમાત્માની લીલા છે, કામ વાસના નથી.

ભગવાને માત્ર સખ્યભાવમાં જ ગોપીઓનો પ્રેમ સ્વીકાર્યો છે, લીલાઓ પણ કરી પણ કામેચ્છાથી વશ થઈને નહીં. ગોપીઓ ઈશ્વરભક્ત હતી. તેમનામાં પણ અલૌકિક કામની ભાવના હતી. ગોપીઓ વિનોદની પરિપૂર્ણતામાં ભગવાનની સાથી હતી, પરંતુ ભગવાન સાથે તેઓની

ભાવના નિષ્કામ હતી. આમ એ કામ એ જ કામ હતું જે ભગવાને કહ્યું છે કે, જેણે મારામાં (ભગવાનમાં) પોતાનું મન લગાવ્યું છે તેનો કામ કામ માટે રહેતો નથી, જેમ અગ્નિમાં શેકેલાં કે ઉકાળેલાં ધાન્યના બીજ અંકુર નાખવા સક્ષમ રહેતાં.

न मय्या वेशितधियाँ कामः कमाय कल्पते ।

भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥[१८]

કદાચ અહીં જો લૌકિક કામ હોત તો ગોપીઓ માત્ર સંસારમાં જ રહી ગઈ હોત અને પછી ભક્તોનો મોક્ષનો માર્ગ આ સ્વરૂપે પૂર્ણપણે અવરોધાઈ ગયો હોત. પરંતુ ભગવાન કૃષ્ણ માટે કરવામાં આવેલ પ્રેમ મોક્ષ આપનારો સાબિત થયો. આમ એવું માની શકાય કે ભલે ભગવાનની લીલા લૌકિક જગતને ભ્રામક કામ વિષે વિચારવા તરફ દોરી જાય છે, પરંતુ તે સ્પષ્ટપણે અલૌકિક આત્માનું આનંદમય કાર્ય છે.

આ રીતે લૌકિક કામ અને પારલૌકિક કામનો અભ્યાસ કરવાથી એવું માની શકાય છે કે ઇહલૌકિક કામ કરતાં પારલૌકિક કામ શ્રેષ્ઠ છે. આ જ માણસનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. આ હેતુની પરિપૂર્ણતા માટે પુરુષાર્થમાં કામની ગણતરી કરવામાં આવી છે.

પાદટીપ :

૧. ભાગવત પુરાણ, ૩-૧૨-૨૬.

૨. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, સુત્ર-૩૯૩.

૩. ભાગવત પુરાણ, ૩-૧૪-૭.

૪. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, સુત્ર-૪૮૮.

૫. પંચતંત્ર, મિત્રલાભ, ૨.

૬. અથર્વવેદ, ૧૬-૧-૩-૧.

૭. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, સુત્ર-૨૫૫.

૮. એજન, સુત્ર-૧૧૪.

૯. ભાગવત પુરાણ, ૪-૨-૧૮.

૧૦. એજન, ૩-૩૧-૩૬.

૧૧. એજન, ૧૧-૮-૧૪.

Copyright to IJETIR
www.iciset.in

International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)
Volume 3, Issue 11, November 2023

૧૨. એજન, ૯-૧૪-૩૨.

૧૩. બ્રહ્માંડપુરાણ, ૩-૩૦-૭૪.

૧૪. ભાગવત પુરાણ, ૫-૫-૧૬.

૧૫. એજન, ૧૦-૧૪-૩૬.

૧૬. એજન, ૭-૧૫-૩૩.

૧૭. શબ્દકલ્પદ્રુમ, ભાગ-૪, પૃ. ૧૪૬.

૧૮. ભાગવત પુરાણ, ૧૦-૨૨-૨૬.

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ :

1. पुराण विमर्श, बलदेव उपाध्याय, विधाभवन राष्ट्रभाषा ग्रंथमाला, २०. चौखम्बा प्रकाशन, १९७८.

૪. भागवत पुराणमें प्रेमतत्व, रामचंद्र तिवारी, ईस्टर्न बुक पब्लिसर्स, दिल्ही- १९७१.

૫. भागवत रहस्य, स्वामी अखंडानंद, सरस्वती सस्तासाहित्य प्रकाशन, मुंबई - १९७१

૬. भागवत संप्रदाय, बलदेव उपाध्याय, नागरी प्रचारिणी समा, काशी - १९८२

૭. श्रीमद् भागवतपुराण, गीता प्रेस, गोरखपुर, संवत – २०२१

૮. पुराण तत्व मीमांसा, चौखम्बा विधाभवन, वाराणसी - १९६५

૯. धर्म और दर्शन, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा मंदिर काशी - १९६१